Д43

3561-р

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ДЗЮБЕНКО ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА

УДК: 373.5.015.31:159.953.5(043.3)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ ДО НАВЧАННЯ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ – 2013

8828

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі психології і педагогіки Інституту педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор **Приходько Юлія Олексіївна,** Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, професор кафедри психології і педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор **Павелків Роман Володимирович,** Рівненський державний гуманітарний університет, проректор, директор Інституту психології та педагогіки;

кандидат психологічних наук, доцент **Юрченко Віктор Іванович,** Київський університет імені Бориса Грінченка, директор Педагогічного інституту.

Захист відбудеться 20 березня 2013 р. о 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці НПУ імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «_____» лютого 2013 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради — **Л. В. Долинська**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасне суспільство характеризується динамічними перетвореннями у галузі економіки, освіти та соціально-культурного розвитку. Процес трансформації суспільства висуває нові вимоги щодо особистісного розвитку людини, яка має володіти креативним мисленням, уявою, розвинутою мотиваційно-вольовою й емоційною сферами, здатністю швидко адаптовуватися до змінних умов середовища. Сприяння особистісному розвитку людини є головною метою сучасної освіти, що особливо важливо в умовах шкільного навчально-виховного процесу, оскільки саме в цей період відбувається активне її формування. Однією з провідних умов досягнення цієї мети є забезпечення адаптації учнів до нових умов навчання на всіх етапах освітнього процесу, зокрема при переході дітей з початкової школи до основної, оскільки педагогічна практика свідчить, що саме цей перехід характеризується зниженням навчальної успішності, порушенням поведінки, схильністю до емоційної лабільності, стомлюваності, невротичних реакцій молодших підлітків. З'ясування причин цих труднощів та пошук шляхів розв'язання даної проблеми є актуальним напрямом дослідження сучасної психолого-педагогічної науки.

Адаптація особистості є однією із центральних проблем психологічної науки, яка вивчалась представниками різних наукових шкіл. З позиції психоаналітичної теорії (З. Фройд, Г. Гартман) адаптація проявляється через вплив свідомого на потяги несвідомого; з позиції біхевіористичного підходу (Б. Скіннер) можливості адаптації особистості визначаються патернами поведінки, які є результатом правильного научіння; теорія індивідуальної психології (А. Адлер) підкреслює унікальність кожної людини, яка, шляхом адаптації, прагне постійного вдосконалення. На думку Л. Фестінгера, процес адаптації супроводжується когнітивним дисонансом, оскільки в нових ситуаціях людина не набула необхідних знань; представники гуманістичного підходу (А. Маслоу, К. Роджерс) мету процесу адаптації вбачають у забезпеченні потреб людини, що досягається через її соціально-психологічну адаптацію; представниками персоналістичного підходу (Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, К. Ясперс) психологічна адаптація розглядається як втрата особистістю незалежності, індивідуальності, творчості.

Провідні вчені радянської доби адаптацію особистості розглядали з позиції соціально-психологічного підходу. Процес адаптації відбувається шляхом оволодіння людиною новими видами діяльності та через міжособистісне спілкування (О. Леонтьєв); адаптація пов'язана із розвитком свідомості людини, який можливий лише за умови її взаємодії з соціальним оточенням (Л. Виготський); адаптація особистості відбувається шляхом її інтеграції в конкретне соціальне суспільство через набуття соціального статусу і здатності пристосовуватись до умов життя (В. Петровський).

Проблема адаптації особистості в процесі шкільного навчання висвітлена у працях сучасних російських та українських вчених, які розглядали педагогічний аспект виникнення адаптаційних порушень (Г. Кумаріна, С. Лупаніна, О. Чиркова); зв'язок адаптації з проблемою важковиховуваності учнів (М. Алієв, Н. Максимова, К. Мілютіна); соціально-психологічний аспект шкільної адаптації (В. Бойчук, І. Булах, Л. Дзюбко, Г. Хомич); значення сімейного виховання в адаптаційному

процесі дітей (В. Постовий, Л. Шипіцина); зв'язок адаптації із проблемою тривожності учнів (Г. Прихожан, І. Розіна). Ці дослідження здійснювалися переважно при вступі дитини до навчального закладу та у зв'язку з проблемою підліткової дезадаптації. Водночас проблема адаптації молодших підлітків при їх переході з початкової школи до основної залишається вивченою недостатньо. Досі не існує єдиного підходу до визначення сутності поняття «адаптація учнів до навчання», залишаються невизначеними структурні компоненти адаптації учнів до навчання в основній школі, критерії вимірювання рівнів адаптованості п'ятикласників та чинники, які на них впливають. Недостатньо розроблені шляхи прискорення процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі. Актуальність, недостатня розробленість проблеми, її теоретичне та практичне значення зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження **«Психологічні особливості адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження входить до плану науково-дослідних робіт кафедри психології і педагогіки Інституту педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Теорія та технологія навчання та виховання в системі освіти», який затверджено Вченою радою університету від 24.12.2008 р., протокол № 4. Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 26 листопада 2009 року) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації психолого-педагогічних досліджень НАПН України (протокол № 8 від 22 грудня 2009 року).

Мета дослідження полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні й емпіричному вивченні психологічних особливостей процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі, розробці та апробації програми його прискорення на початку їх навчання у 5-му класі.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що адаптація молодших підлітків до нових умов навчання визначається розвитком когнітивного, емоційного, навчально-мотиваційного, поведінкового її компонентів та детермінується соціально-психологічними чинниками й індивідуально-типологічними властивостями особистості підлітка, які прискорюють або ж, навпаки, гальмують цей процес. Спеціально організований комплексний психолого-педагогічний супровід є важливою умовою прискорення процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі.

Для досягнення поставленої мети та перевірки припущення було визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі.

2. Емпірично дослідити компоненти процесу адаптації, обґрунтувати критерії та визначити рівні адаптованості молодших підлітків до нових умов навчання.

3. Вивчити соціально-психологічні чинники та індивідуально-типологічні властивості молодших підлітків, які впливають на процес їх адаптації до навчання в основній школі; з'ясувати гендерні відмінності цього процесу.

4. Розробити та апробувати програму психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі.

Об'єкт дослідження - адаптація молодших підлітків до навчання в основній школі.

Предмет дослідження - психологічні особливості та чинники адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань та перевірки припущення була розроблена програма дослідження адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі, реалізація якої передбачала застосування комплексу *теоретичних методів:* аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення теоретичних та емпіричних результатів дослідження; *емпіричних методів:* спостереження, анкетування, індивідуальна бесіда, тестування, експерименти (констатувальний та формувальний); комплекс психодіагностичних методик: «Шкала диференційованих емоцій» (К. Ізард), «Оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності» (Ч. Спілберг, Ю. Ханін), «Діагностика рівня шкільної тривожності» (Р. Філіпс), «Експертна оцінка адаптованості дитини до школи» (О. Соколова, О. Сорокіна, О. Чіркова), «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» (В. Козлов, Г. Мануйлов, М. Фетіскін), «Методика для вивчення шкільної мотивації учнів до навчання у школі» (Н. Лусканова); *методів математичної статистики за програмою SPSS Statistics 16:* варіаційний (середня арифметична величина), кореляційний (за критеріями Спірмена та Пірсона) та визначення рівня достовірності (за критерієм Стьюдента).

Дослідження здійснювалось впродовж 2009-2012 років на базі загальноосвітніх шкіл міста Києва № 43 та № 174. Експериментальна вибірка становила 205 досліджуваних, серед яких 99 хлопців та 106 дівчат.

Наукова новизна та теоретичне значення дисертаційного дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* досліджені психологічні особливості адаптації учнів при переході із початкової до основної школи та впродовж їх навчання у 5-му класі; визначені критерії та досліджені структурні компоненти адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі (когнітивний, емоційний, навчально-мотиваційний, поведінковий); визначені рівні адаптованості учнів, яким надана психологічна характеристика; досліджено гендерні відмінності в процесі адаптації молодших підлітків; розроблені та апробовані методики дослідження ставлення вчителів та батьків до проблеми адаптації учнів при їх переході в основну школу; здійснено теоретичне обґрунтування, розробку та апробацію програми психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі, спрямованої на його прискорення;
- *розширено та доповнено* психологічний зміст понять «адаптація», «дезадаптація», «адаптація учнів до навчання», «адаптованість», «шкільна адаптованість»; вчення про вплив соціально-психологічних чинників та індивідуально-типологічних властивостей учнів на процес їх адаптації; вплив шкільної адаптації учнів на їх особистісний розвиток;
- *набуло подальшого розвитку* знання: про адаптацію як психічне явище та її значення у розвитку особистості; про психологічні особливості процесу адаптації учнів; про шляхи психологічної допомоги учням в процесі їх адаптації до нових умов навчання.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що: підібрано комплекс психодіагностичних методик, який може бути використаний психологами закладів освіти для визначення рівня адаптованості молодших підлітків до нових умов навчання в основній школі; розроблена та апробована програма психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації п'ятикласників, яка може бути використана шкільними психологами у роботі дітьми, їх вчителями та батьками з метою реалізації завдань прискорення адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі та їх особистісного розвитку. Теоретичні положення та результати експериментального дослідження можуть бути використані у підготовці майбутніх психологів при вивченні таких навчальних дисциплін як «Вікова психологія», «Дитяча психологія», «Профілактика та корекція відхилень у поведінці», спецкурсу «Соціально-психологічна адаптація особистості».

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні положення та результати експериментального дослідження пройшли апробацію та отримали схвалення на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Київ–Кам'янець-Подільський, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Людина і сучасне суспільство: проблеми педагогіки та психології» (Львів, 2012); Міжнародній науко-практичній конференції «Психологія і педагогіка: актуальні питання XX століття» (Одеса, 2011); Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології у дослідженнях студентської молоді» (Черкаси, 2010); VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Перший крок у науку» (Луганськ, 2012); Всеукраїнській науко-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (м. Київ, 2012); на засіданнях кафедри психології і педагогіки Інституту педагогіки та психології, щорічних звітних науково-практичних конференціях викладачів та аспірантів НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ, 2009-2013 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* автором у навчальний процес підготовки фахівців за спеціальністю «Практична психологія» у формі навчального спецкурсу «Соціально-психологічна адаптація особистості» в НПУ імені М. П. Драгоманова (довідка 15/12 від 19 квітня 2012 року); у формі програми психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі та тренінгових занять для батьків та вчителів у ЗОШ № 174 (довідка № 84 від 15 березня 2012 року) та у Спеціалізованій школі № 43 (довідка № 38 від 03 березня 2012 року) міста Києва.

Публікації. Зміст та результати дослідницької роботи висвітлені у 14 одноосібних публікаціях автора. Серед них 4 статті - у науково-фахових виданнях, 2 статті – у збірниках наукових праць, 8 статей – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 215 найменувань (з них 12 іноземною мовою) та 6 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 175 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 15 таблиць і 7 рисунків на 9 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 209 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету та методи, сформульовано гіпотезу та завдання дослідження, розкрито наукову новизну та практичну значущість роботи. Наведено дані про апробацію результатів дослідження, впровадження їх у практику, структуру роботи та кількість публікацій.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі»** викладено основні підходи до вивчення проблеми адаптації особистості загалом та на етапі молодшого підліткового віку в умовах навчально-виховного процесу основної школи.

На основі аналізу літературних джерел було показано, що адаптація особистості є однією із центральних проблем психологічної науки, про що свідчать праці радянського та пострадянського періодів. У радянській психології поняття «адаптація» трактувалось з позиції соціально-психологічного підходу, який є визначальним для нашого дослідження. Соціально-психологічна адаптація – це процес взаємодії особистості з довкіллям, при якому: адаптаційний процес детермінований не лише пристосувальною потребою, але й потребою у присвоєнні суспільно-історичного досвіду (Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн); співвідносяться очікування особистості і середовища (В. Петровський); особистість, переживаючи проблемні ситуації у сфері міжособистісних стосунків, засвоює механізми, норми соціальної поведінки та набуває риси характеру, які мають адаптаційне значення (А. Налчаджян). Дослідження сучасних українських та російських вчених зосереджені на проблемі соціально-психологічної адаптації особистості як члена суспільних відносин (С. Копилова, П. Кузнєцов, Г. Левківська, Н. Мельнікова, О. Мороз, М. Ржецький).

Визначальним для нашого дослідження є твердження Г. Балла, згідно з яким адаптація відіграє важливу роль в психологічному пізнанні, якщо трактується не у вузькому розумінні як пристосування до умов середовища, а широко - як єдність протилежно спрямованих процесів врівноваження діяльності суб'єкта із середовищем та думка Т. Паршиної про те, що адаптація особистості – це процес встановлення відповідності її потреб та вимог середовища, а його структурними компонентами є когнітивний, емоційний, поведінковий та мотиваційний. Визначаючи межі успішності-неуспішності процесу адаптації відповідно до його структурних компонентів, необхідно враховувати умови діяльності особистості. Зважаючи на це, мотиваційний компонент адаптації в процесі учбової діяльності нами визначений як навчально-мотиваційний.

Здійснено аналіз чинників розвитку дезадаптації особистості: клінічних, соціально-психологічних, онтогенетичних. *Клінічний підхід* розглядає дезадаптацію як результат порушення процесу рівноваги у системі «особистість-середовище», яка виникає під дією наступних чинників: при нервово-психічних розладах та загостренні акцентуацій характеру (Б. Алмазов, С. Белічева, Т. Дічев, В. Каган); *соціально-психологічний* - як неспроможність людини адаптувати свої внутрішні потреби відповідно до вимог середовища (А. Фурман, В. Лебедєв, О. Золотова, І. Кряжева, Н. Каут); *онтогенетичний* - як наслідок різкої зміни «ситуації

соціального розвитку» (Л. Виготський), життєвої кризи, що викликає необхідність реконструкції створеного модусу адаптаційної поведінки.

Теоретичні аспекти феномену адаптації в процесі учбової діяльності при переході учнів з однієї ланки навчання на іншу знайшли своє відображення у працях українських (І. Бойко, В. Бойчук, Ю. Гімаєва, О. Кравченко, С. Максименко) та російських (Н. Іванова, Г. Кривоніс, М. Кузнєцова, Н. Кукліна, О. Мухлиніна, В. Фадєєв) вчених, зокрема проблема відповідності між системою освіти та особистісним розвитком школярів досліджувалась А. Венгером, В. Слободчіковим, Г. Цукерман та ін., проблема методологічного забезпеченням фахівців системи освіти діагностичним інструментарієм для вивчення шкільної адаптації розглянута у роботах О. Бєляєвої, М. Бітянової, О. Коблик, С. Максименко, Н. Степури та ін. Психологічна допомога учням в процесі адаптації була предметом вивчення Ж. Гордєєвої, Т. Ільяшевич, О. Матвєєвої, О. Новікової, Л. Пономарьова, В. Слуцького, М. Удовенко, С. Шулькіної та інших дослідників.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми шкільної адаптації дозволяє стверджувати, що поняття «шкільна адаптація» використовується для висвітлення проблем та труднощів, що виникають у школярів при їх переході з одного ступеня навчання на інший. Рушійною силою адаптації є потреба учнів у привласненні тієї форми діяльності, яка б задовольняла очікування нового середовища, здобуваючи при цьому нові знання, вміння, навички. Поняття *«адаптація учнів до навчання»* ми трактуємо як самодетермінований процес розвитку адаптативних можливостей учнів, який включає когнітивний, емоційний, навчально-мотиваційний та поведінковий компоненти особистості. *Шкільна адаптованість* - рівень розвитку адаптації учнів до нових умов навчання.

Теоретичний аналіз засвідчив необхідність дослідження проблеми адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі, оскільки увага вчених була зосереджена переважно на феномені шкільної дезадаптації учнів, натомість залишаються недостатньо з'ясованими особливості протікання адаптаційного процесу в умовах основної школи, не досліджені структурні компоненти адаптації п'ятикласників та їх рівні адаптованості, недостатньо розкрите питання про те, як впливають соціально-психологічні чинники та індивідуально-типологічні властивості молодших підлітків на рівень їх адаптованості до нових умов навчання. Визначені теоретичні положення послужили основною для побудови емпіричного дослідження, спрямованого на з'ясування психологічних особливостей адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі.

У другому розділі **«Емпіричне дослідження адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі»** описано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на дослідження когнітивного, емоційного, навчально-мотиваційного та поведінкового компонентів адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі, подані результати емпіричного дослідження, в якому обґрунтовані критерії, визначені рівні адаптованості молодших підлітків до нових умов навчання та чинники, які на них впливають.

В емпіричному дослідженні критеріями виділених компонентів адаптації виступили: у когнітивному – розвиток рефлексивності учнів в нових умовах навчання, в емоційному - психоемоційний стан учнів, у навчально-мотиваційному –

відповідність навчальної діяльності учнів вимогам основної школи та навчальна мотивація, у поведінковому – відповідність поведінки учнів вимогам основної школи.

У дослідженні вивчалась динаміка психологічних особливостей адаптації учнів при їх переході від початкової до основної школи та протягом їх навчання у 5-му класі. Психологічні особливості адаптації відповідно до її структурних компонентів подані у таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка показників структурних компонентів адаптації учнів при переході з початкової до основної школи

n=205

Компоненти, що досліджувалися	Показники (4 клас)			Показники (5 клас)		
	Високі	Середні	Низькі	Високі	Середні	Низькі
Когнітивний						
Рефлексивність	54,1%	25,9%	20,0%	40,0%	35,1%	24,9%
Емоційний						
Реактивна тривожність	6,9%	44,0%	49,1%	30,8%	34,6%	34,6%
Особистісна тривожність	32,2%	37,1%	30,7%	31,2%	37,1%	31,7%
Шкільна тривожність	7,8%	15,1%	77,1%	20,0%	35,1%	44,9%
Диференційні емоції	38,1%	31,2%	30,7%	62,9%	20,0%	17,1%
Навчально-мотиваційний						
Засвоєння знань	10,2%	76,1%	13,7%	5,8%	68,8%	25,4%
Навчальна активність	42,0%	52,2%	5,8%	21,0%	61,0%	18,0%
Навчальна мотивація	14,1%	25,4%	60,5%	10,2%	28,0%	61,8%
Навчальна успішність	26,0%	63,0%	11,0%	5,9%	76,1%	18,0%
Поведінковий						
Засвоєння норм поведінки на уроці	18,0%	48,8%	33,2%	5,9%	38,0%	56,1%
Засвоєння норм поведінки на перерві	46,3%	45,9%	7,8%	46,3%	47,8%	5,9%
Засвоєння норм спілкування з вчителями	35,1%	42,0%	22,9%	25,9%	20,0%	54,1%
Засвоєння норм спілкування з однолітками	42,0%	40,0%	18,0%	24,9%	67,8%	7,3%

Спираючись на дані констатувального експерименту, визначені психологічні особливості адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі. Під впливом нових умов навчання, були зафіксовані зміни у *когнітивному компоненті* адаптації п'ятикласників, зокрема у зниженні їх здатності до аналізу ситуацій. Нові умови навчання дестабілізували психологічний стан 14,1% учнів, що позначилося на зменшенні їх можливості аналізувати власну поведінку та поведінку оточуючих людей, приймати зважені рішення, правильно оцінювати ситуації та відповідно на них реагувати.

Зміни в *емоційному компоненті* адаптації визначені тим, що з переходом у 5-й клас, збільшилась кількість учнів з високими показниками реактивної (із 6,9% до 30,8%) та шкільної тривожності (із 7,8% до 20,0%). Ці учні переживають страх при самовираженні, перевірці знань, у стосунках з новими вчителями. Їх емоційний стан супроводжується цілою низкою негативних емоцій, серед яких домінуючими є здивування, печаль, гнів, страх. Перехід в основну школу пов'язаний з переживанням тривоги, розчарування, смутку, емоційного дискомфорту, страху самовираження, страху ситуації перевірки знань, фрустрації потреби у досягненні успіху та проблем у стосунках із педагогами. Психологічною особливістю більшості учнів 5-х класів є зниження здатності демонструвати свої можливості, а через високий рівень тривожності школярі не в змозі повною мірою проявляти свої навчальні здібності, досягати високих успіхів у навчальній діяльності.

Аналіз *навчально-мотиваційного компоненту* адаптації засвідчив, що із переходом в основну школу, зросла кількість учнів, які часто відволікаються від навчального процесу під час уроку, займаються сторонніми справами, мають труднощі у засвоєнні нового учбового матеріалу (із 13,7% до 25,4%). Під впливом нових умов знизилась кількість учнів з високими показниками навчальної активності (із 42,0% до 21,0%), мотивації (із 14,1% до 10,2%) та успішності (із 26,0% до 5,9%). Учні з низьким рівнем шкільної мотивації, засвоєння знань та навчальної активності у 4-му класі, перейшовши до 5-го, не змінюють свого ставлення до навчальної діяльності.

Зміни у *поведінковому компоненті* проявились у тому, що при переході учнів в основну школу їх поведінка погіршилась. Характерним для них стало часткове виконання учбових завдань, відволікання, сторонні розмови та заняття власними справами, які не пов'язані з навчальною діяльністю. Кількість таких учнів зросла з 33,2% до 56,1%. Патерни поведінки під час перерви при переході в основну школу суттєво не змінилися. На перервах можна було спостерігати як активну поведінку, що часто спричиняє порушення загальних правил, так і пасивну, скуту, з уникненням міжособистісних контактів. Відповідно і стосунки з однолітками набули різного характеру - від активного, відкритого до замкнутого, нейтрального чи відверто негативного. Спілкування п'ятикласників з однолітками стало більш вибірковим, водночас збільшилась кількість конфліктних ситуацій. У взаємодії з вчителями учні обирали стратегію уникання контакту. Збільшилась кількість дітей, спілкування яких з вчителями стало негативним (із 22,9% до 54,1%), що, безумовно, негативно позначилось на їх адаптації до нових умов навчання. Отже, процес адаптації молодших підлітків до нових умов навчання в основній школі зумовлює виникнення у них проблем спілкування з вчителями-предметниками та невідповідність їх поведінки новим умовам навчальної діяльності.

Встановлено розвиток кожного із компонентів адаптації впродовж навчання учнів у 5-му класі. Впродовж навчального року не суттєво змінилися показники *когнітивного компоненту* - рівень рефлексивності молодших підлітків залишився незмінним. У *емоційному компоненті* залишилось незмінним переживання учнями реактивної, шкільної тривоги, а їх особистісна тривожність набула тенденції до підвищення. Емоційний стан більшості учнів вже в середині навчального року помітно покращився, переживання здивування та печалю зменшилось. Натомість

окремі учні в процесі навчання у 5-му класі стали частіше переживати гнів, сором, презирство та відразу, що на початку року було для них не характерним. Аналіз динаміки *навчально-мотиваційного компоненту* засвідчив, що частина учнів стала краще засвоювати навчальний матеріал, їх успішність покращилася. Водночас навчальна мотивація п'ятикласників протягом року має тенденцію до зниження. Дослідженням *поведінкового компоненту* адаптації встановлено, що п'ятикласники засвоїли вимоги вчителів-предметників, проте не завжди їх дотримувалися, що спричинило появу конфліктних ситуацій. Стосунки з однолітками в основній школі набули більш відкритого характеру, збільшилась кількість учнів, яких школа приваблює можливістю спілкування з однолітками.

Кореляційним аналізом встановлено наявність тісних зв'язків між показниками структурних компонентів адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі: шкільна тривожність з реактивною (r_s = 0,312, при p<0,01), з рівнем рефлексивності (r_s = 0,345, при p<0,05) та з показниками «Засвоєння норм спілкування з однокласниками» (r_s = - 0,200, при p<0,05), «Засвоєння норм спілкування з вчителями» (r_s = - 0,154, при p<0,05), з навчальною мотивацією (r_s = - 0,275, при p<0,05) та з навчальною успішністю (r_s = - 0,338, при p<0,05). Був встановлений зв'язок реактивної тривожності з такими показниками як «Навчальна активність» (r_s = - 0,228, при p<0,05), «Засвоєння норм спілкування з однокласниками» (r_s = - 0,373, при p<0,01), «Засвоєння норм спілкування з вчителями» (r_s = - 0,319, при p<0,05). Особистісна тривожність має зв'язок з поведінковими показниками «Засвоєння норм спілкування з однокласниками» (r_s= - 0,403, при p<0,05) та рівнем рефлексивності (r_s= - 0,357, при p<0,05). Показник «Засвоєння норм поведінки під час перерви» має прямий кореляційний зв'язок із показником «Засвоєння норм спілкування з однокласниками» (r_s = 0,235, при p<0,05). Показник «Засвоєння норм поведінки під час року» корелює з показником «Засвоєння норм спілкування з вчителями» (r_s = 0,374, при p<0,05). Це дозволяє зробити висновок, що стратегія поведінки учнів під час перерви залежить від їх стосунків з однолітками. А поведінка під час уроку визначається стосунками учнів з вчителем. Рівень рефлексивності, крім кореляції з рівнем шкільної та особистісної тривожності, корелює з такими показниками як «Засвоєння норм спілкування з вчителями» (r_s = 0,235, при p<0,05), «Засвоєння норм спілкування з однокласниками» (r_s = 0,257, при p<0,05). Тобто рівень рефлексивності проявляється у спілкуванні учнів з однокласниками та вчителями і позначається на переживанні шкільної та особистісної тривожності. Показник «Навчальна активність» корелює зі «Засвоєння норм поведінки на уроці» (r_s = 0,415, при p<0,01), «Засвоєння норм спілкування з вчителями» (r_s = 0,481, при p<0,01), «Засвоєння норм спілкування з однокласниками» (r_s = 0,315, при p<0,01) та з мотивацією учнів до навчання (r_s = 0,324, при p<0,05). Даний кореляційний зв'язок свідчить про те, що навчальна активність учнів та відповідно їх поведінка під час уроку залежить від стосунків з вчителями, однокласниками, мотивації до навчальної діяльності. Отже, проведене емпіричне дослідження та результати кореляційного аналізу, дозволили визначити, що між структурними компонентами адаптації існує зв'язок.

Узагальнення та систематизація результатів емпіричного дослідження дозволили встановити кількісні показники рівня адаптованості учнів при їх переході

в основну школу, а визначеним рівням надати якісну психологічну характеристику. *Високий рівень* адаптованості був виявлений у 13,2% досліджуваних. Для них характерним є легкість пристосування до нових умов навчання. В основній школі ці п'ятикласники гарно почувають себе в колективі однолітків, часто переживають емоцію радості та інтересу і значно рідше – негативні емоції. У них домінує переважно позитивне емоційно-ціннісне ставлення до школи, вчителів та навчального процесу. Навчальна діяльність цих учнів з високим рівнем адаптованості характеризується активністю, успішністю та стійкими показниками мотивації до навчання. У них розвинута здатність до рефлексії, що свідчить про їх вміння аналізувати ситуації та приймати правильні рішення. Стосунки з вчителями характеризуються відкритою взаємодією або обмежуються умовами навчальної діяльності, що не позначається на особистісному ставленні один до одного. В умовах навчання учні високого рівня адаптованості відчувають себе цілком пристосованими до навчальної діяльності.

Середній рівень адаптованості (60,5%) учнів свідчить про незавершений процес адаптації, спричинений рядом труднощів. В основній школі ці діти схильні до тривожних емоційних переживань, вони часто виявляють емоції печалю, здивування, страху, сорому; уникають ситуацій, де необхідно проявляти свої вміння, можливості, здібності; до всього ставляться з обережністю, складно приймають рішення у нових умовах. Навчальна діяльність учнів цього рівня адаптованості менш активна, позитивне та негативне виконання учбових завдань чергується, успішно засвоюють матеріал лише з деяких предметів, що зумовлює коливання в показниках їх навчальної успішності. Вимоги вчителів загалом виконуються, проте мотивація більше спрямована на позашкільні види діяльності, ніж на процес навчання. Вони не проявляють активного бажання спілкуватися з вчителями, вступають в контакт з ними лише після звертання. Ці учні сприймають своє навчання в школі як досить успішне, проте наголошують на труднощах у пристосуванні до нових умов.

Низький рівень адаптованості (26,3%) п'ятикласників характеризується їх частим негативним емоційним станом, що супроводжується тривогою, напруженням, роздратованістю, печаллю, страхом, соромом. Школа та все, що із нею пов'язано, сприймається негативно. Через інфантильність та відсутність здатності до рефлексії, ситуації, які виникають в процесі навчальної діяльності, не знаходять свого вирішення, що призводить до конфліктів з вчителями та однокласниками. Іншою стратегією поведінки може бути - уникання взаємодії, зосередженість на своїх думках та переживаннях. Спостерігається пасивне ставлення до навчання, ці учні не можуть знайти собі місце, звикнути до нових вчителів та їх вимог, що негативно позначається на їх навчальній активності, успішності та мотивації до навчальної діяльності. Їх навчання в основній школі характеризується наявністю проблем та труднощів у процесі адаптації до нових умов, які вони самостійно подолати не можуть.

Найбільш значущими соціально-психологічними чинниками, які негативно впливають на адаптацію учнів при їх переході в основну школу є кабінетна система навчання, збільшення навчального навантаження, числа вчителів та їх вимог. В навчальному процесі суттєву роль відіграє складність отримати високу оцінку,

настрій вчителів та відсутність зацікавленості в навчанні. Ці умови є характерними для всіх п'ятикласників, проте найбільший вплив вони справляють на учнів з середнім та низьким рівнем адаптованості, що було підтверджено кореляційним аналізом. Рівень адаптованості має прямий зв'язок з труднощами отримати гарну оцінку (χ^2 = 0,340 при p<0,01), з відсутністю інтересу до навчання (r_s = 0,359 при p<0,01), зі складністю сприймати великий обсяг нового навчального матеріалу (r_s = 0,376, при p<0,01). Важливою умовою успішного процесу адаптації п'ятикласників до вимог основної школи є емоційно-ціннісне ставлення до них вчителів та батьків, їх підтримку учні цінують та очікують найбільше. Встановлено кореляційний зв'язок між рівнем адаптованості та потребою учнів у підтримці в адаптаційний період (r_s = - 0,436, при p<0,01).

Дослідженням встановлено вплив індивідуально-типологічних властивостей молодших підлітків на їх адаптацію до нових умов навчання, зокрема такої індивідуальної риси як нейротизм. Встановлено, що діти з акцентуйованими рисами характеру застрягаючого та тривожно-боязкого типів мають більші труднощі в процесі адаптації до нових умов навчання. Водночас, відсутність акцентуйованих рис характеру сприяє успішному процесу адаптації учнів. Кореляційним аналізом встановлено наявність тісних зв'язків: між рівнем адаптованості та рівнем емоційної нестабільності (r_s= - 0,263 при p<0,05), рівнем адаптованості та застрягаючим типом акцентуації характеру (r_s= - 0,319 при p<0,05), між рівнем адаптованості та тривожно-боязким типом акцентуації характеру (r_s = - 0,345 при p<0,05).

Дослідження гендерних відмінностей в процесі адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі засвідчило, що цей процес є складним як для дівчат, так і для хлопців. Встановлено, що середній рівень адаптованості більше виражений у дівчат (68,0%), ніж у хлопців (53,6%). Низький рівень адаптованості притаманний більше хлопцям (34,4%), ніж дівчатам (18,0%). Відсоток учнів з високим рівнем адаптованості в обох статей є майже однаковим, для хлопців цей показник складає 12,1%, а для дівчат – 14,1%. В процесі адаптації до нових умов навчання дівчата часто невпевнені в правильності своїх вчинків та схильні переживати почуття тривоги, страху, провини. Головним чинником цих переживань є нові вчителі, до яких їм складніше пристосовуватись, ніж хлопцям. Процес адаптації дівчат уповільнюється через страх розкрити свої можливості, який блокує пізнання нової ситуації. Адаптація хлопців супроводжується переживанням розчарування, пригнічення, сорому. У них здатність до рефлексії розвинена слабо. Вони недостатньо розуміють свої почуття та почуття інших людей, а тому їм складно приймати правильні рішення, розуміти і виконувати вимоги багатьох вчителів, прийняти нового класного керівника та успішно навчатися при помітно більшому навчальному навантаженні.

В цілому, результати емпіричного дослідження, засвідчили, що адаптація молодших підлітків до нових умов навчання відбувається закономірно з якісними змінами у всіх її компонентах, що дає підставу стверджувати, що процес адаптації учнів можна цілеспрямовано прискорити за умови застосування програми психолого-педагогічного супроводу, спрямованої на його прискорення.

У третьому розділі **«Психолого-педагогічний супровід процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі»** теоретично обґрунтовано програму такого супроводу, подано її зміст та результати апробації.

Мета формувального експерименту полягала у перевірці припущення про те, що спеціально організований комплексний психолого-педагогічний супровід є важливою умовою прискорення процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі.

Результати теоретичного аналізу психологічних праць В. Гарбузова, М. Дудіної, М. Калашнікової, В. Крутецького, Н. Максимової, О. Матвеєвої, О. Новікової, Л. Пономаренко, Г. Прихожан, В. Слуцкого, М. Удовенко, С. Шулькіної та інших вчених дозволяють стверджувати, що у практичній діяльності психологи використовують такі напрями допомоги учням, які перейшли до навчання в основну школу: розвиток шкільної мотивації, формування інтересів, розвиток навичок спілкування з однолітками та дорослими, розвиток впевненості у собі, формування адекватного ставлення до успіхів та невдач, формування уявлення про себе як про людину з великими можливостями.

Розроблена нами програма психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації п'ятикласників до навчання в основній школі спрямована на його прискорення та базується на еклектичному підході, який включає поєднання когнітивної, гуманістичної і поведінкової концепцій.

Заняття за авторською програмою психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі відбувалися два рази на тиждень тривалістю по 45 хвилин, кожне передбачало виконання завдань, спрямованих на реалізацію загальної мети експерименту. Програма включала 15 занять, які проводились під час класної години щотижнево та у групі подовженого дня один раз на тиждень. Було сформовано дві аналогічні за кількістю учнів групи, кожна з яких складалась із 30 осіб, які у констатувальному експерименті виявили низький та середній рівні адаптованості до навчання в основній школі. Програма включала шість тематичних блоків. *Блок – «Перший раз в 5-й клас»* спрямований на розширення уявлень дитини про навчання в основній школі та розкриття позитивної сторони переходу учнів у 5-й клас. *Блок – «Мої внутрішні переживання»* передбачав розширення теоретичних знань учнів про роль емоцій в житті людини, розвиток здатності розуміти та адекватно виражати свої емоції шляхом пізнання власного внутрішнього світу емоційних переживань, аналізу стресових ситуацій, пошуку внутрішніх ресурсів, а також оволодіння техніками психогімнастики, релаксації. *Блок «Пізнаю себе, розумію оточуючих»* спрямований на розвиток здатності розуміти свій стан та стан інших людей, тобто підвищення рівня рефлексивності, що включає вміння аналізувати життєві ситуації, приймати правильні рішення та знаходити способи порозуміння. *Блок - «Я серед інших або як себе поводити в колективі»* передбачав володіння навичками взаємодії з дорослими, однокласниками та усвідомлення правил поведінки в умовах школи, розвиток навичок поведінки в конфліктних ситуаціях та позитивних виходів з них; присвячений розвитку комунікативних здібностей: вміння слухати, задавати питання, брати участь в дискусіях. *Блок – «Навчання – це цікаво»* спрямований на підвищення мотивації до навчання, формування в учнів позиції школяра, який має

адекватне уявлення про школу, позитивно ставиться до шкільних занять, умов навчання, визнає авторитет вчителя. *Блок – «Моє особистісне зростання»* передбачав формування віри у свої сили, можливості та позитивного ставлення до власного «Я», забезпечення потреб особистісного зростання, закріплення навичок спільної діяльності в умовах колективу.

Програма формувального експерименту включала роботу не лише з молодшими підлітками, але й з їх найближчим оточенням – батьками та вчителями з метою підвищення їх психолого-педагогічної компетентності у питаннях шкільної адаптації. Формою роботи з батьками було проведення розвивальних лекційно-дискусійних занять під час батьківських зборів на теми: «Як допомогти дитині швидше адаптуватися до умов основної школи» і «Вплив стилю батьківської поведінки на розвиток дитини молодшого підліткового віку». Робота з вчителями проводилась у формі виступу на педагогічній раді з повідомленням про психологічні особливості адаптації п'ятикласників, аналізом результатів діагностичного дослідження п'ятикласників та тренінгових занять на теми: «Як допомогти дитині швидше адаптуватися до нових умов навчання у 5-му класі. Основні труднощі та шляхи їх усунення» та «Моделі вчительського впливу на учнів».

Контрольний етап формувального експерименту був спрямований на дослідження змін рівня адаптованості п'ятикласників й тих змін, які відбулися в їх особистісному розвитку. Зміни, які відбулися у рівні адаптованості молодших підлітків подані у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники рівнів адаптованості учнів 5-го класу експериментальної та контрольної груп до та після проведення формувального експерименту (у %)

n=60

Рівні адапт-ті	Експериментальна група n=30			Контрольна група n=30		
	До екс.	Після екс.	Різниця	До екс.	Після екс.	Різниця
Високий	0,00	10,00	10,00	0,00	3,33	3,33
Середній	66,67	73,33	6,66	70,00	73,33	3,33
Низький	33,33	16,67	-16,66	30,00	23,34	-6,66

Результати, подані у таблиці 2, свідчать, що рівень адаптованості учнів експериментальної групи після формувального експерименту підвищився. Так, збільшилась кількість досліджуваних з високим рівнем адаптованості на 10,00% та з середнім на 6,66%, а з низьким зменшилась на 16,66%. Серед досліджуваних контрольної групи були виявлені менш суттєві зміни. Про це свідчать наступні показники: кількість учнів з високим рівнем адаптованості зросла на 3,33%, із середнім збільшилась на 3,33%, а з низьким зменшилась на 6,66%. Отже, наведені дані дозволяють зробити висновок, що участь п'ятикласників в програмі психолого-педагогічного супроводу сприяла прискоренню процесу їх адаптації до нових умов навчання, шляхом підвищення рівня адаптованості учнів.

За результатами формувального експерименту були виявлені позитивні зрушення за всіма структурними компонентами адаптації. Найбільш помітні зміни відбулися в *емоційному компоненті*, зокрема у зменшенні рівня шкільної та

реактивної тривожності. Школярі стали менше переживати ситуації соціального стресу та ситуації, які пов'язані із необхідністю саморозкриття, демонстрацією своїх можливостей. Помітно знизилась вірогідність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний чинник середовища. Учні стали частіше виявляти емоції радості та інтересу, натомість рідше переживати печаль та сором. У них з'явилося вміння розрізняти свої емоції, адекватно їх виражати. Зміни *когнітивного компоненту* характеризувалися підвищенням рівня рефлексивності, що свідчило про підвищення рівня саморозуміння, самопізнання та розуміння інших людей. Діти навчилися усвідомлювати причини тих подій, що з ними відбуваються, та розуміти їх обумовленість власними вчинками. Вони стали більш впевненими у власних силах, цілеспрямованими, самостійними. Зміни в *навчально-мотиваційному компоненті* характеризувались підвищенням навчальної активності та мотивації п'ятикласників. Вони стали більш зацікавлено працювати під час уроку, ставити питання, відповідати, з'явилося більше пізнавальних мотивів у навчанні, усвідомлення себе як школяра. Зміни в *поведінковому компоненті* характеризувалися тим, що під час уроку діти стали більш дисциплінованими у виконанні вимог вчителя та менше відволікатися на сторонні справи. Під час перерви збільшилась кількість тих учнів, які активно спілкуються з ровесниками, беруть участь в спільних іграх та, за можливості, готуються до наступного уроку. Спілкування в межах класу стало більш відкрите, учні частіше проявляти ініціативу у спілкуванні з вчителями, особливо у питаннях навчання, конструктивно реагували на зауваження, проявляли поважливе ставлення до педагогів.

Аналіз отриманих результатів у контрольній групі засвідчив досить несуттєві зміни по кожному із компонентів адаптації у повірянні із експериментальною групою, що є свідченням того, що частина учнів в змозі адаптуватися до нових умов самостійно, проте для повної адаптації їм потрібно набагато більше часу.

Одержані в результаті формувального експерименту дані були статистично оброблені за допомогою програми SPSS Statistics 16. Оцінка достовірності відмінностей у рівні адаптованості п'ятикласників та детальний аналіз за кожним із структурних компонентів адаптації до навчання в основній школі підтверджують ефективність запропонованої нами програми формувального експерименту.

Отже, порівняльний аналіз результатів експериментальної та контрольної груп у формувальному експерименті засвідчив, що розроблена та апробована програма психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі є ефективною. Реалізація програми підтвердила, що вона дозволяє прискорити процес адаптації молодших підлітків при переході в 5-й клас та сприяє їх особистісному розвитку.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження психологічних особливостей адаптації молодших підлітків до нових умов навчання в основній школі. Визначено структуру, рівні, чинники, гендерні особливості перебігу процесу їх адаптації. Розроблено програму психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації п'ятикласників до навчання в основній школі, яка водночас спрямована на особистісний розвиток дітей цього віку.

1. Адаптація - процес розвитку особистості, що ґрунтується на задоволенні її актуальних соціальних потреб та спрямований на встановлення оптимально комфортної її взаємодії з довкіллям. Адаптованість – результат адаптації особистості до нових умов життєдіяльності. Поняття «адаптація учнів до навчання» ми трактуємо як самодетермінований процес розвитку адаптативних можливостей учнів, який включає когнітивний, емоційний, навчально-мотиваційний та поведінковий компоненти. Шкільна адаптованість - рівень розвитку адаптації учнів до нових умов навчання. Труднощі шкільної адаптації особливо яскраво проявляються при переході учнів з початкової до основної школи, що пов'язано як із зовнішніми чинниками (суттєвими змінами в організації навчально-виховного процесу, що провокує порушення як психологічної адаптації, так і соціальної, оскільки відбувається зміна уже засвоєних умов навчання), так і внутрішніми (початок підліткового періоду, який сам по собі є кризовим), що зумовлює появу шкільної дезадаптації. Формування дезадаптативної поведінки відбувається на тлі негативних переживань тривоги, напруження, страху, що є наслідком невдалих спроб засвоєння соціальних норм.

2. Структурними компонентами адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі є когнітивний, емоційний, навчально-мотиваційний та поведінковий. В емпіричному дослідженні критерієм когнітивного компоненту виступив – розвиток рефлексивності учнів у нових умовах навчання, емоційного - загальний психоемоційний стан учнів, навчально-мотиваційного – відповідність навчальної діяльності учнів вимогам основної школи та навчальна мотивація, поведінкового – відповідність поведінки учнів вимогам основної школи. Дослідженням встановлено, що перехід до нової ланки навчання супроводжується переживанням учнями реактивної, шкільної тривожності, домінуванням цілої низки емоцій: інтересу, гніву, страху, печалю, сорому, відрази, що особливо проявляється в ситуаціях стресу, спричиненого необхідністю демонструвати свої вміння, перевіркою їх знань, спілкуванням з новими вчителями. Впродовж року емоційний стан більшості учнів суттєво не покращується, а особистісна тривожність з часом навіть загострюється. Нові умови навчання позначаються на особливостях рефлексії учнів, рівень якої протягом їх навчання у 5-му класі не підвищується. Під час уроку поведінка учнів не відповідає шкільним вимогам, значна їх частина більше орієнтована на спілкування з однокласниками, ніж на навчальний процес. У спілкуванні з вчителями виникають конфлікти, в яких учні обирають стратегію уникання контакту. П'ятикласники стають менш сумлінно ставитися до навчання, їх навчальна активність, рівень засвоєння знань, успішність на початку навчального року дещо знижується, але згодом поступово відновлюється. Водночас навчальна мотивація молодших підлітків має тенденцію до зниження впродовж їх навчання у 5-му класі. Отже, із переходом в основну школу не всі учні легко адаптуються до нових умов навчання, переважають низький та середній рівні їх адаптованості. Процес адаптації п'ятикласників може тривати впродовж всього навчального року.

3. До соціально-психологічних чинників, що гальмують адаптацію п'ятикласників віднесено кабінетну систему навчання, збільшення навчального навантаження, кількості вчителів, їх вимог, труднощі в отриманні позитивних оцінок, відсутність в учнів інтересу до навчання та ставлення до проблеми адаптації

їх батьків і вчителів, підтримку яких учні очікують найбільше. Ці чинники є характерними для всіх п'ятикласників, проте найбільший вплив вони справляють на учнів з середнім та низьким рівнем адаптованості. Індивідуально-типологічними властивостями, які негативно позначаються на процесі адаптації молодших підлітків до нових умов навчання є: емоційна нестабільність, застрягаючий та тривожно-боязкий типи акцентуації характеру.

4. Гендерні відмінності в процесі адаптації молодших підлітків до нових умов навчання проявляються в тому, що дівчата швидше адаптуються до нових умов навчання, ніж хлопці. Їм притаманний переважно середній рівень адаптованості, тоді як хлопцям - низький. В процесі адаптації дівчата більш схильні до емоцій тривожного характеру, що особливо пов'язано із демонстрацією своїх можливостей в ситуаціях оцінювання та у стосунках з новими педагогами. На відміну від дівчат, у хлопців недостатньо розвинена здатність до рефлексії, їм важко прийняти нового класного керівника та призвичаїтись до його вимог. У них помітно знижується успішність через збільшення навчального навантаження, що негативно позначається на їх мотивації до навчання.

5. Прискорення процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі досягається впровадженням програми комплексного психолого-педагогічного супроводу цього процесу за участю вчителів та батьків. Ефективність програми проявляється у підвищенні рівня адаптованості молодших підлітків до навчання в основній школі та зрушеннях у всіх компонентах адаптації, що виражається у: зниженні рівня шкільної та реактивної тривожності, зміні негативних емоційних станів учнів на переживання емоцій радості та інтересу, оволодінні ними навичками саморегуляції, підвищенні рівня їх рефлексивності. Молодші підлітки стали більш дисциплінованими під час уроку, їх спілкування з вчителями та однокласниками набуло помітно відкритого та шанобливого характеру. Навчальна активність та мотивація учнів покращилися, що сприяло підвищенню показників навчальної успішності. Отже, комплексний психолого-педагогічний супровід сприяє прискоренню процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі, що позитивно позначається і на їх особистісному розвитку.

Проведене емпіричне дослідження не вичерпує всіх аспектів даної проблеми. Перспективними, на нашу думку, є питання розробки діагностичного інструментарію вивчення окремих компонентів структури адаптації; виявлення механізмів даного процесу; профілактики дезадаптації учнів на всіх перехідних етапах навчальної діяльності; можливості розвитку адаптативності як особистісної якості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Прищепа О. А. Адаптація особистості як проблема психологічної науки / О. А. Прищепа // Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XII, част. 6. – К., 2010. – С. 308–316.

2. Прищепа О. Психологічні особливості адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі / О. Прищепа // Вісник інституту розвитку дитини.

Вип. 13. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : Збірник наукових праць. – Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2011. - С.149-154.

3. Дзюбенко О. А. Соціально-психологічні умови адаптації молодших підлітків при переході до основної школи / О. А. Дзюбенко // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць. – Вип. 5 (18) / голов. ред. В. В. Олійник. – К. : «Дорадо-Друк», 2011. – С. 229-236.

4. Дзюбенко О. А. Вплив індивідуально-типологічних особливостей молодших підлітків на їх соціально-психологічну адаптацію до умов навчання в основній школі / О. А. Дзюбенко // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 16. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 254–264.

5. Прищепа О. А. Концептуальні підходи до вивчення проблеми дезадаптації особистості / О. А. Прищепа // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. – Вип. 16 : збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 313-321.

6. Прищепа О. А. Психологічна діагностика та корекція процесу адаптації підлітків до навчання в основній школі / О. А. Прищепа // Студентський науковий вісник психологічного факультету Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького : за матеріалами Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми практичної психології у дослідженнях студентської молоді» (12-14 травня 2010 р., м. Черкаси). – Черкаси, 2010. – С. 69–71.

7. Прищепа О. А. Проблема адаптації-дезадаптації школяра як напрям діяльності психолога освітнього закладу / О. А. Прищепа // Професійна підготовка практичного психолога : теорія і практика. – Випуск 1 : збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 98-104.

8. Прищепа О. А. Психологічні особливості адаптації та дезадаптації учнів в умовах навчально-виховного процесу / О. А. Прищепа // Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2010 рік (9-10 лютого 2011 р., м. Київ). – К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2011. С. – 221-222.

9. Дзюбенко О. А. Теоретичний аспект дослідження проблеми адаптації особистості / О. А. Дзюбенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Людина і сучасне суспільство : проблеми педагогіки та психології» (2-3 березня 2012 р., м. Львів). – Львів : Львівська педагогічна спільнота, 2012. - С. 12-14.

10. Дзюбенко О. А. Психологічна допомога п'ятикласникам в процесі їх адаптації до нових умов навчання в основній школі / О. А. Дзюбенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Психологія і педагогіка : актуальні питання XX століття» (25-26 листопада 2011 р., м. Одеса). – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2011. – С. 24-25.

11. Дзюбенко О. А. Динаміка шкільної тривожності учнів при переході від початкової до основної школи / О. А. Дзюбенко // Матеріали VII Всеукраїнської

науково-практичної конференції «Перший крок у науку». Т. 1. – Луганськ : Глобус-Прінт, 2012. – С. 243-247.

12. Дзюбенко О. А. Емоційно-ціннісне ставлення учнів 5-х класів до школи в процесі їх адаптації до нових умов навчання / О. А. Дзюбенко // Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (22-23 травня 2012 р., м. Київ – Кам'янець-Подільський). - Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2012. – С. 120-122.

13. Дзюбенко О. А. Гендерні відмінності в адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі / О. А. Дзюбенко // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (29 березня 2012 р., м. Київ). – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 28-34.

14. Дзюбенко О. А. Компоненти та рівні соціально-психологічної адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі / О. А. Дзюбенко // Єдність навчання та наукових досліджень – головний принцип університету : Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2011 рік, 9-10 лютого 2012 року. Частина 1. / Укл. Г. І. Волинка, О. В Уваркіна, О. П. Симоненко, О. П. Ємельянова. – К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 149–151.

АНОТАЦІЇ

Дзюбенко О. А. Психологічні особливості адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ. – 2013.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню психологічних особливостей та чинників адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі. У роботі представлений теоретичний аналіз психологічних концепцій адаптації особистості. Розглянута проблема шкільної адаптації учнів, зокрема при їх переході від початкової до основної школи. Визначені структурні компоненти адаптації п'ятикласників: когнітивний, емоційний, навчально-мотиваційний, поведінковий, поєднання яких визначає рівень адаптованості молодших підлітків до нових умов навчання в основній школі. Підібрано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на визначення рівня адаптованості учнів п'ятих класів до нових умов навчання. Встановленим рівням адаптованості учнів (високому, середньому, низькому) надана психологічна характеристика. Досліджена динаміка психологічних особливостей структурних компонентів процесу адаптації при переході учнів від початкової до основної школи та впродовж їх навчання у 5-му класі. Розглянуті соціально-психологічні чинники та індивідуально-типологічні властивості молодших підлітків, які впливають на їх адаптацію до навчання в основній школі.

Обґрунтовано, розроблено та впроваджено програму психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі, яка передбачала роботу з учнями п'ятих класів, їх батьками та вчителями. Доведено

ефективність програми щодо прискорення процесу адаптації до нових умов навчання та особистісного розвитку учнів молодшого підліткового віку.

Ключові слова: адаптація, адаптація до навчання, адаптованість, рівень адаптованості, молодший підліток, особистісний розвиток, психолого-педагогічний супровід.

Дзюбенко Е. А. Психологические особенности адаптации младших подростков к условиям обучения в основной школе. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени Н. П. Драгоманова, Киев. – 2013.

Диссертация посвящена изучению психологических особенностей адаптации младших подростков к условиям обучения в основной школе. Результаты теоретического анализа литературы позволили определить адаптацию как процесс развития личности, который основан на удовлетворении ее актуальных социальных потребностей и направлен на установление оптимально комфортного ее взаимодействия с окружающей средой. Адаптация, хотя и связана с феноменом приспособления к условиям внешней среды, однако приспособительной активностью не ограничивается, а определяется личностными адаптативными возможностями, которые приобретаются в процессе онтогенетического развития. Понятие «адаптация учеников к обучению» мы трактуем как самодетерминованый процесс развития адаптативних возможностей учащихся, включающий когнитивный, эмоциональный, учебно-мотивационный и поведенческий компоненты.

В экспериментальном исследовании критерием когнитивного компонента выступил уровень рефлексивности учащихся в новых условиях обучения, эмоционального - общее психоэмоциональное состояние учащихся, учебно-мотивационного - соответствие учебной деятельности учащихся требованиям основной школы и учебная мотивация, поведенческого - соответствие поведения учащихся требованиям основной школы. Исследованием установлено, что с переходом в основную школу не все ученики легко адаптируются к новым условиям обучения, преобладают низкий и средний уровни их адаптированности, а процесс их адаптации может длиться в течение всего учебного года.

Психологические особенности адаптации пятиклассников характеризуются тем, что переход в основную школу сопровождается переживанием учениками реактивной, школьной тревожности, преобладанием целого ряда эмоций: интереса, гнева, страха, печали, стыда, отвращения, что особенно проявляется в ситуациях стресса, вызванного необходимостью демонстрировать свои умения, проверкой их знаний, общением с новыми учителями. В течение года эмоциональное состояние большинства учащихся существенно не улучшается, а личностная тревожность со временем только усугубляется. Новые условия обучения дестабилизируют психологическое состояние учащихся, что сказывается на особенностях их рефлексии, уровень которой на протяжении обучения в 5-м классе существенно не повышается. Во время урока поведение учащихся не соответствует требованиям, часть учеников больше ориентированы на общение с одноклассниками, чем на

учебный процесс. В общении с учителями могут возникать конфликты, при которых ученики выбирают стратегию избегания контакта. Пятиклассники менее добросовестно относятся к учебе, их учебная активность, уровень усвоения знаний, успеваемость снижается. Многие ученики с трудом усваивают учебный материал, что является причиной снижения их учебной мотивации.

Социально-психологическими факторами, замедляющими адаптацию пятиклассников являются: увеличение учебной нагрузки, кабинетная система обучения, увеличение числа учителей, их требований и эмоционально-ценностное отношение к детям их родителей и учителей, на поддержку которых ученики рассчитывают в процессе их адаптации к новым условиям обучения. Установлено, что такие индивидуальнее особенности как высокий уровень невротизма, акцентуации характера по застревающему и тревожному типам способствуют замедлению адаптационного процесса учеников основной школы.

Авторская программа психолого-педагогического сопровождения процесса адаптации направлена на его ускорение и основана на эклектическом подходе, который включает сочетание когнитивной, гуманистической и поведенческой концепций развития личности. Эффективность формирующих воздействий проявилась в положительных здвигах во всех структурных компонентах адаптации учащихся 5-х классов. Уровень школьной и реактивной тревожности учеников уменьшился, измененилось их эмоциональное состояние, улучилось настроение, доминирующей стала эмоция интереса. Ученики овладели навиками саморегуляции и рефлексии, они стали более дисциплинированными во время уроков, их общение с учителями и одноклассниками стало более открытым и уважительным. Учебная активность, мотивация и успеваемость улучшились. Анализ полученных результатов в контрольной группе показал довольно несущественные изменения по каждому из компонентов адаптации в сравнении с экспериментальной, что является свидетельством того, что часть учеников в состоянии адаптироваться к новым условиям самостоятельно, однако для полной адаптации им требуется гораздо больше времени. Результаты апробации разработаной нами программы психолого-педагогического сопровождения процесса адаптации младших подростков к обучению в основной школе свидетельствуют о её эффективности, что нашло свое отражение в ускорении этого процесса и положительно сказалось на личностном развитии учеников.

Ключевые слова: адаптация, адаптация к обучению, адаптированость, уровень адаптированости, младший подросток, личностное развитие, психолого-педагогическое сопровождение.

Dziubenko O. Psychological features of adaptation younger teens learning in secondary school. – Manuscript.

The dissertation for the searching of the scientific degree of the Candidate of the Psychological Sciences with the specialization 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2013.

The thesis is devoted to the study of psychological features and factors of adaptation younger teens to study at the secondary school. The paper presents a theoretical analysis of the psychological concepts of adaptation personality; the problem of school students

adaptation, particularly in their transition from primary to secondary school; the structural components of adaptation of fifth school graders: cognitive, emotional, educational and motivational, behavioral, the combinational of which determines the level of adaptability of youger adolescents to new learning environment in secondary school.

Picked complex psychodiagnostic methods aimed at determining the level of adaptability of fifth-grade students to the new learning environment. Established levels of students' adaptability (high, medium, low) are provided with psychological characteristics. The dynamics of psychological characteristics of the structural components of the adaptation process in the transition of students from primary to secondary school and during their training in the 5th grade. Individually-typological and socio-psychological factors of adaptation younger teens to study at the elementary school are considered.

A program of psycho-pedagogical support of the process adaptation younger teens to study at the elementary school are proved developed and implemented, which include working with fifth grade students, their parents and teachers. It is proved that teaching of young teens in the program causes the process of adaptation to new learning environments and positiving impact on their personal development.

Keywords: social and psychological adaptation, school adaptation, the level of adaptability, younger teens, personal development, psychological and educational support.

НБ НПУ

100161649

Підписано до друку 11.02.2013 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Наклад 100 прим. Зам. № 055
Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26